

Delaktighet i skolmiljöer för barn och ungdomar med funktionshinder

Mats Granlund, Lena Almqvist, Lilly Eriksson

Delaktighet är ett nytt, centralt begrepp i ICF som avser en persons engagemang i en livssituation. Författarna till denna artikel har studerat den självuppskattade delaktigheten i skol-situationen för barn och ungdomar med funktionshinder. De finner att det går att använda ICF i en sådan studie. De har också prövat hållbarheten i ICF:s teoretiska ram med hjälp av det empiriska materialet och identifierat grupper av individer med liknande delaktighetsprofil. De finner att ICF är väl lämpad för arbete med åtgärder avsedda att öka delaktigheten.

Fil. dr Mats Granlund är professor i psykologi med inriktning mot intervention, funktionshinder och hälsa vid Mälardalens högskola och forskare vid ALA. Stiftelsen ALA (anpassning till liv och arbete) bedriver forskning kring begåvningshandikapp och har Riksförbundet FUB som huvudman.

Fil.mag, Lena Almqvist är doktorand i psykologi vid Mälardalens högskola och fil.mag. Lilly Eriksson forskningsassistent där och vid stiftelsen ALA.

Delaktighet ses i dag som ett honnörsord i samhället. I ICF beskrivs delaktighet som en människas engagemang i sin livssituation. I delaktighetsdimensionen klassificeras individens engagemang i sin livssituation inom livsområdena/domänerna "Lärande och att tillämpa kunskap", "Allmänna uppgifter och krav", "Kommunikation", "Förflyttning", "Personlig vård", "Hemliv", "Mellanmänskliga interaktioner och relationer", "Viktiga livsområden" samt "Samhällsgemenskap, socialt och medborgerligt liv". I samtliga domäner betonas individens upplevelse av att tillhöra samt ett agerande som präglas av engagemang och motivation.

ICF som redskap i åtgärdsarbete

Ett användningsområde för ICF är som redskap för att beskriva och utvärdera åtgärder avsedda att förbättra engagemanget i livssituationer för enskilda individer med funktionshinder eller grupper av personer med funktionshinder. Tabell 1 illustrerar olika dimensioner i ICF i relation till en traditionell åtgärdscirkel med stegen identifierat problem, förklaringar till problem, mål för åtgärder samt metod för åtgärder.

Tabell 1. ICF och åtgärdscirkeln

ICF-dimension	Problem	Förklaringar	Mål	Metoder
kropp		X		X
aktivitet		X		X
delaktighet	X	X	X	X
omgivning		X		X

Det problem som ska åtgärdas och det mål som ska uppnås kan beskrivas i termer av delaktighet. Förklaringarna till problemet kan finnas i kroppen, i det sätt på vilket aktiviteter utförs, i någon form av delaktighet såväl som i omgivningen/miljön. Metoderna bygger på förklaringarna och kan därför också hänföras till samtliga dimensioner.

Individen och den omgivande miljön påverkar varandra ömsesidigt. Åtgärder för att förbättra människors engagemang i sin livssituation måste därför genomföras direkt i livssituationen. Påverkan är specifik, dvs. vilka egenskaper hos individen och i miljön som påverkar ett visst problem beror på vilken del av människans fungerande man är intresserad av. För att kunna veta vad som påverkar delaktighet måste man därför värderingsmässigt bestämma sig för vad som är "bra" delaktighet. Därefter kan man försöka hitta de mönster av faktorer som tillsammans ger ett visst utfall.

De nio delaktighetsdomänerna i ICF foku-

Åtgärder för att förbättra människors engagemang i sin livssituation måste genomföras direkt i livssituationen.

serar på olika livsområden. De kan användas som ram för att beskriva en människas delaktighetsprofil över olika livsområden och/eller för att beskriva delaktighet inom ett visst livsområde.

Delaktighetsprofiler

De rubriker som finns i varje delaktighetsdomän kan användas som underlag för egenbedömningar av en persons delaktighet. För personer som inte kan läsa kan rubrikerna illustreras med bilder. Dessa bilder underlättar även själva samtalet som "trådhållare" (Detta visas i en rapport under utarbetande från Socialstyrelsens fältprövningsgrupp avseende personer med utvecklingsstörning.) Samtalet kan utmytna i en prioritering av vilka livsområden som ska fokuseras när det gäller att öka delaktigheten för personen.

Ett sätt att kartlägga delaktighetsprofiler för grupper av individer är att använda sig av existerande skattningsscheman och självskattningsformulär som individerna besvarat. Enkäterna "kodas om" och kategoriseras i enlighet med rubrikerna i ICF:s delaktighetsdomäner. Varje fråga/påstående kategoriseras för sig under lämplig rubrik. I samband med en undersökning av delaktighet i skolaktiviteter för barn och ungdomar med funktionshinder (Almqvist & Granlund,

submitted) har vi prövat att kategorisera det insamlade materialet i termer av individers delaktighet i olika livsområden. Avsikten var:

- att pröva om omkodning var möjlig med tanke på kartläggningens tillförlitlighet och trovärdighet
- att pröva hållbarheten i ICF-modellens teoretiska ram, dvs. att delaktighet är relativt oberoende av kroppsfunktioner och att miljön är relaterad både till kroppsfunktioner och delaktighet

- att identifiera grupper av individer med liknande delaktighetsprofiler och deras förutsättningar vad gäller kropp och omgivningsfaktorer.

Kategorisering av formulärfrågor till ICF-koder, tillförlitlighet och trovärdighet

Alla frågor och svar från cirka 1500 individer (elever 7-17 år, föräldrar, lärare och konsulenter) ur det material kring delaktig-

Tabell 2. Interbedömaröverensstämmelse utifrån ursprungliga skalor

<i>Ursprungliga skalor</i>	<i>Grad av bedömaröverensstämmelse</i>
Tillgänglighet och delaktighet (finns situationen? och är jag aktiv i den?)	88%
Autonomi (jag tar chansen om jag får den)	91%
Kontrollplacering (jag kan påverka min situation)	84%
Självförtroende (jag är värd lika mycket som andra)	54%
Samspel med kamrater	100%
Samspel med lärare	75%
Miljöskattningar (allmän skolmiljö och för speciell elev)	88%
Funktionsområden (typ och grad av funktionshinder)	75%
Total överensstämmelse	84%

het i skolsituationer som använts (Almqvist & Granlund, submitted) kodades om av två kodare till ICF:s delaktighetskoder på rubriknivå i varje domän. Deltagare i originalundersökningen var barn och ungdomar med rörelsehinder, synskada eller flerfunktionshinder samt deras föräldrar och lärare jämte specialpedagogiska konsulter. Kodarna kategoriserade de ursprungliga skalornas frågor under någon av dimensionerna "kroppsfunktion", "delaktighet" eller "miljöfaktorer". I livsdomänerna skulle delaktighet prioriteras framför aktivitet. Kodarnas olika skattningar jämfördes för att analysera graden av överensstämmelse. I tabell 2 redovisas överensstämmelsen i procent. De ursprungliga skalorna har använts som bas.

Kodarna var relativt överens om hur olika frågor och påståenden skulle kategoriseras enligt ICF. De påståenden som var svårast att kategorisera på ett likartat sätt handlade om "självförtroende". Kanske skulle det ha varit bättre att koda dessa påståenden som personfaktorer. Personfaktorer nämns i ICF men ingår inte i själva klassifikations-systemet. Totalt sett visar resultatet att ICFs rubriker i delaktighetsdomänerna är så tydliga och klara att det går att kategorisera information enligt dem.

Skattningsformulären som användes hade ursprungligen olika skalsteg. Därför standardiserades skalorna för att genomföra de fortsatta analyserna. Vidare användes det statistiska måttet Cronbach's alfa för att mäta samstämmigheten mellan olika frågor

ICF:s rubriker i delaktighetsdomänerna är så tydliga och klara att det går att kategorisera information enligt dem.

Man kan inte förutsäga en persons delaktighet inom en viss domän genom att mäta delaktighet i en annan domän.

som sorterats in i var och en av de nio delaktighetsdomänerna. Samstämmigheten var bra (.80) till acceptabelt (.60) för de flesta domänerna. För "mellanmännsliga interaktioner och relationer" var samstämmigheten låg. Det antyder att de olika frågorna som sorterats in i denna domän har låg släktskap. De mestadels acceptabla alfavärdena indikerar att de olika rubrikerna i domänerna ger så mycket vägledning för hur frågor från enkäter ska kategoriseras att tillförlitliga delaktighetsmått kan skapas. För en mer heltäckande bild av delaktighet behöver de kartläggningsinstrument som kategoriserats enligt ICF kompletteras med instrument som i större utsträckning mäter "allmänna uppgifter och krav", "förflyttning" samt "lärande".

Delaktighet, relationer till kropp och omgivning

Korrelationsanalyser visade att sambanden mellan olika delaktighetsdomäner är måttliga. Man kan inte förutsäga en persons delaktighet inom en viss domän genom att mäta delaktighet i en annan domän. De delaktighetsdomäner som berör personnära delaktighet ("lärande", "allmänna uppgifter", "kommunikation", "förflyttning", "personlig vård" och "hemliv") var statistiskt relaterade till varandra, dvs. sannolikheten på gruppnivå att en person som upplever hög delaktighet

inom en sådan domän också upplever hög delaktighet inom andra personnära domäner är statistiskt bättre än slumpen. Delaktighetsdomäner på en mer övergripande nivå ("relationer", "livsområden" och "samhälle") var inte starkt relaterade till personnära delaktighet och heller inte med varandra.

Personernas delaktighet i olika livsdomäner var inte starkt relaterade till vilken typ och grad av funktionshinder de har. Måttliga samband fanns mellan att personerna har nedsättningar i social förmåga/beteende, kognition, rörelseförmåga och/eller kommunikation och inskränkningar i den personnära delaktigheten samt domänen "samhällsliv". Domänerna "lärande" och "relationer" var i ringa utsträckning relaterade till kroppens fungerande. Resultatet indikerar att man inte kan dra tydliga slutsatser om enskilda individers delaktighet utifrån kunskap om personens diagnos eller typ av funktionshinder.

Inte heller omgivningsfaktorer var i någon högre utsträckning relaterade till individers upplevda delaktighet. Statistiskt säkerställda relationer fanns mellan domänerna "lärande", "kommunikation" och "hemliv" och omgivningsfaktorn "produkter och teknologi". Delaktighetsdomänerna "kommunikation", "relationer" och "samhällsliv" var statistiskt relaterade till omgivningsfaktorerna "personligt stöd" och "attityder". Resultatet stödjer i viss mån modellens antagande att delaktighet är relaterat till

Man kan inte dra tydliga slutsatser om enskilda individers delaktighet utifrån kunskap om personen diagnos eller typ av funktionshinder,

omgivningsfaktorer.

Resultatet visar att en individs delaktighet är ett komplext fenomen som inte kan förklaras med starka relationer till en viss faktor i kropp eller omgivning. Delaktighet är dessutom något som är specifikt bundet till enskilda livsdomäner. Åtgärder bör utföras genom att man först avgränsar vilken typ av delaktighet man avser att förbättra för att sedan försöka finna det mönster av faktorer som är relaterat till den typ av delaktighet man valt att prioritera.

Grupper av individer med liknande delaktighetsmönster

För att identifiera grupper av individer med en liknande profil i delaktighetsdomänerna användes klusteranalys. Grupper av individer bildades vilka kännetecknas av liknande profiler inom grupperna och så olika profil som möjligt jämfört med övriga grupper. I figur 1 redovisas som exempel delaktighetsprofiler för fem klustergrupper av 149 ungdomar (13-17 år) med funktionshinder ur det tidigare beskrivna materialet. Nollnivån motsvarar medelvärdet för samtliga individer. Profilgrupper med positiva värden (över noll) i en viss domän har en högre delaktighet än genomsnittet i den domänen. Profilgrupper med negativa värden (under noll) har en lägre delaktighet än genomsnittet i den domänen.

Som framgår av figur 1 kännetecknas exempelvis klustergrupp 1 av en god delaktighet i "personlig vård", "hemliv" och "relationer". Gruppen har inte direkt låg delaktighet i någon livsdomän. Klustergrupp 4 har en låg delaktighet i de flesta livsdomänerna förutom i "lärande" och "förflyttning" där delaktigheten är god och i "relationer" där delaktigheten är genomsnittlig.

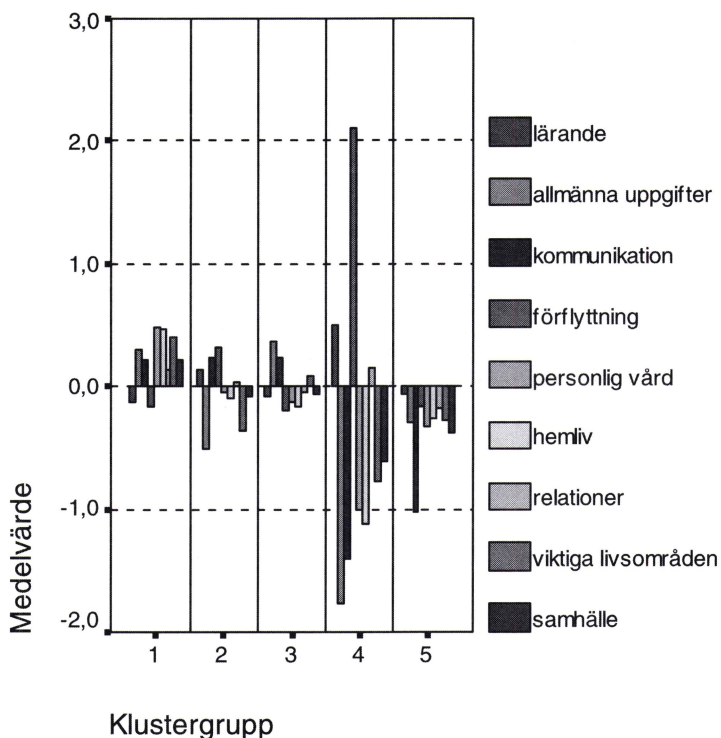
Klustergrupperna behöver olika typer av

åtgärder för att de specifika delaktighetsproblem som varje grupp har ska kunna åtgärdas. Då kännetecknen för medlemmarna i klustergrupperna analyserades hittades få uttalade skillnader i kroppsfungerande mellan grupperna. Ett undantag utgjordes av klustergrupp 4 i vilken samtliga medlemmar hade flera (grava) funktionshinder.

För omgivningsfaktorer konstruerades profiler för de fem klustergrupperna samt för de individer som inte passade in i någon klustergrupp (missing). Gruppen av individer som inte passar in kommer inte vidare att kommenteras. I figur 2 redovisas omgivningsprofiler för klustergrupperna.

Av figur 2 framgår t.ex. att klustergrupp 1, som har den högsta upplevda delaktigheten överlag, också är den klustergrupp som har de bästa miljöförutsättningarna. Klustergrupp 4 upplever miljön som dålig, speciellt gällande "produkter och teknologi" samt "service och tjänster". Sammantaget visar analyserna att en konstruktion av delaktighetsprofiler kan vara ett sätt att identifiera grupper av personer med liknande vardagsproblem i delaktighet. Dessa vardagsproblem förklaras bäst med mönster av faktorer i kroppsfungerande eller omgivningsförutsättningar.

Om målet för åtgärder är att förbättra en

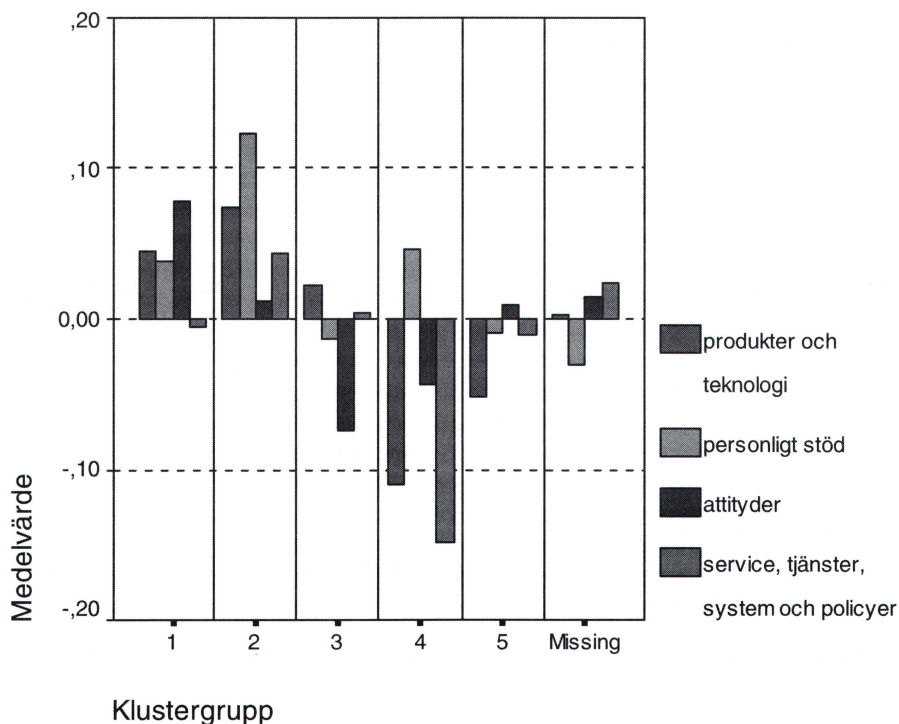
Figur 1. Delaktighetsprofiler för kluster av ungdomar i åldersgruppen 13-17 år

viss sorts delaktighet kan ett alternativ till att identifiera grupper av individer med liknande delaktighetsprofiler vara att utgå från en viss delaktighetsdomän, t.ex. delaktighet i skolan (inom domänen viktiga livsområden), för att sedan konstruera grupper av individer med liknande profiler i faktorer som man — enligt forskningsresultat — tror kan påverka delaktighet i den prioriterade livsdomänen.

Delaktighet inom livsområdet skolan

Personegenskaper som autonomi och kontrollplacering är viktiga faktorer för upplevd

delaktighet. Autonomi kan definieras som en upplevelse av att de egna resurserna är tillräckliga i samspel med omvärlden och manifesterar sig i att personen tar de tillfällen som erbjuds till att "leva sitt eget liv". Kontrollplacering är upplevelsen av att kunna påverka sitt liv och manifesterar sig i att de händelser som inträffar upplevs förståeliga och kontrollerbara. Ytterligare en viktig faktor är samspel med lärare och med andra barn. Slutligen vet man att när individen upplever att miljö, anpassningar och hjälpmedel samt andra personers agerande matchar egna personkaraktäristika ökar individens upplevelse av tillgänglighet till aktiviteter och situationer. Den kartläggning

Figur 2. Miljöprofiler för klustergrupper med olika delaktighetsprofiler

Delaktighetsprofiler kan vara ett sätt att identifiera grupper av personer med liknande vardagsproblem i delaktighet.

som beskrivs nedan (Almqvist & Granlund, submitted) syftade till att undersöka vilka mönster av faktorer hos person och i miljö som är relaterade till att elever med funktionshinder är delaktiga i skolaktiviteter.

Frågor om 472 elever med funktionshinder (syn, rörelsehinder eller flera funktionshinder), i åldersgruppen 7-17 år besvarades av elever, föräldrar, lärare och specialpedagogisk konsulent. Klusteranalyser användes för att identifiera grupper av elever med likartade mönster i faktorerna tillgänglighet, autonomi/kontrollplacering, samspel med elever/samspel med lärare, generell skolmiljö/specifik skolmiljö samt anpassningar och hjälpmedel i klassrum och skola. Därefter jämfördes klustergruppernas delaktighet samt fördelningen av elever med olika typ och grad av funktionshinder i grupperna.

Klusteranalyserna visade att det mönster av påverkansfaktorer som var relaterat till en hög grad av delaktighet innehöll faktorerna bra samspel, hög upplevd tillgänglighet och/eller "rätt" personegenskaper. Styrkan i faktorerna varierar för olika klustergrupper även om vissa faktorer kan urskiljas som viktigare än andra. Sammantaget indikerar resultatet att åtgärder avsedda att öka delaktighet i skolan måste bygga på en noggrann kartläggning av dels individens syn på och prioritering av delaktighet i olika situationer, dels personens upplevelse av sin autonomi och kontrollplacering samt samspel med

andra personer. Även underlättande faktorer och hinder i miljön måste kartläggas i relation till detta.

ICF som redskap i arbete med åtgärder avsedda att öka delaktighet

Delaktighet är beroende av hur kroppen fungerar, personfaktorer och omgivningsfaktorer. Faktorerna förekommer i mönster som är olika för olika individer. Lösningar och åtgärder avsedda att öka individens delaktighet måste därför anpassas till den enskilda individens upplevelse av sin situation. ICF är ett multidimensionellt klassifikationssystem som därför är väl lämpat för sådant åtgärdsarbete. Avgörande för användbarheten i ICF är hur systemet används. I åtgärdsarbete verkar ett personbaserat angreppssätt där man följer individen genom materialet vara att föredra framför ett angreppssätt där man undersöker hur olika fenomen är relaterade.

Almqvist, L. & Granlund, M, Participation in school environment of children and youth with disabilities. *Developmental Medicine and Child Neurology* (submitted).

Mats Granlunds adress:
Mälardalens högskola
Box 883
721 23 Västerås
e-post: mats.granlund@mdh.se

Lösningar och åtgärder avsedda att öka individens delaktighet måste anpassas till den enskilda individens upplevelse av sin situation.
